

प्रधानमंत्री जनधन योजना: एक आर्थिक अभ्यास**प्रा.डॉ.अनिल दिगंबर वाडकर**

अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख

श्री कुमारस्वामी महाविद्यालय औसा, जिल्हा - लातूर, महाराष्ट्र.

सारांश

"प्रगत तंत्रज्ञानावर आधारित वित्तीय सेवांचा अवलंब आणि वापर ज्या राष्ट्रातील बहुतांशी लोकांनी केला ते राष्ट्र जगामध्ये आर्थिक व्यवहारात प्रगत असल्याचे दिसून येतात. भारत हा एक विकसनशील देश असून विकसित बनण्यासाठी भारतातील 140 कोटी लोकांपर्यंत वित्तीय सेवा पोहोचल्या पाहिजेत व त्याचा अवलंब लोकांनी केला पाहिजे. पंतप्रधान जनधन योजना हा एक वित्तीय समावेशनाचा उत्कृष्ट उपक्रम असून, भारत सरकारद्वारे राबविण्यात येणाऱ्या अनेक लोक कल्याणकारी योजनांचा पारदर्शक पाया आहे. विविध सरकारी योजनांचे लाभ दुर्बल व गरीब लाभार्थ्यांपर्यंत कोणत्याही गळतीशिवाय थेट पोहोचविण्यासाठी देशातील प्रत्येक व्यक्ती आणि कुटुंब बँकिंग सेवेशी जोडले गेले पाहिजे हा या योजनेचा उद्देश आहे. देशाचा समन्यायी व सर्वसमावेशक आर्थिक विकास साध्य करण्यासाठी, पंतप्रधान जनधन योजना हा जगभरात अनेक राष्ट्रांनी वित्तीय समावेशनासाठी राबवलेल्या उपक्रमापैकी भारतातील हा अत्यंत व्यापक व पारदर्शक उपक्रम आहे. देशातील आर्थिक व्यवहारांची गती वाढवून लोककल्यांनासह अर्थव्यवस्था मजबूत करणारा अत्यंत उत्कृष्ट व दीर्घकालीन शाश्वतता आणणारा उपक्रम आहे.

प्रस्तावना

कोणतेही देशाच्या आर्थिक विकासामध्ये कार्यशील मानवी भांडवल अत्यंत महत्त्वपूर्ण भूमिका निभावते. भारत हा लोकसंख्येच्या बाबतीत जगामध्ये पहिल्या क्रमांकाचा देश बनत आहे. जागतिक एकूण लोकसंख्येच्या सुमारे 18% (140 कोटी) लोकसंख्या भारतामध्ये वास्तव्यास आहे. तर क्षेत्रफळाच्या दृष्टीने जगामध्ये सातव्या क्रमांकाचा देश आहे. देशाच्या आर्थिक विकासाच्या दृष्टीने लोकसंख्येच्या संख्यात्मक दर्जापेक्षा गुणात्मक दर्जा हा महत्त्वपूर्ण ठरतो. जागतिक पातळीवर भारताची अर्थव्यवस्था सुधारावयाची असेल तर भारतातील लोक आर्थिक क्रियाकल्पामध्ये सक्रियपणे कार्यशील झाले पाहिजेत. आतापर्यंत देशांमध्ये सामाजिक आर्थिक दृष्ट्या दुर्लक्षित राहिलेल्या वर्गांना आर्थिक सर्वसमावेशकता आणि अनुषंगिक लाभ मिळवून देण्यासाठी देशाचा न्याय व सर्व समावेशक विकास साध्य करण्यासाठी देशातील अल्प उत्पन्न गट आणि दुर्बल घटकासारखा वर्ग ज्यांच्या पर्यंत अजून मूलभूत बँकिंग सेवा ही

पोहोचलेल्या नाहीत अशा वर्गाला परवडणाऱ्या दरात आणि योग्य वेळेमध्ये योग्य आर्थिक सेवा पुरवणे म्हणजेच आर्थिक समावेशन होय.

देशातील गरिबांना आपली बचत सुरक्षितरीत्या बँकिंग मध्ये ठेवता यावी, विविध प्रकारच्या ठेवी बँकेमध्ये ठेवता याव्यात व त्याचे लाभ घेता यावेत यासाठी, आपल्या खात्यातील पैसे इतरांना कोणत्याही वेळी पाठवता यावेत, विविध शासकीय योजनांचा लाभ कोणत्याही दलाला शिवाय व गळती शिवाय आपल्या बँक खात्यावर मिळविता यावा, दैनंदिन आर्थिक व्यवहार सुलभ करता यावेत यासाठीची सर्व प्रक्रिया व कौशल्य भारतातील सर्व व्यक्तींना सहज शिकता यावेत यासाठी वित्तीय समावेश समावेशनाचा एक पारदर्शी उपक्रम म्हणून 15 ऑगस्ट 2014 रोजी स्वातंत्र्य दिनाच्या भाषणात पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांनी प्रधानमंत्री जनधन योजनेची घोषणा केली. 28 ऑगस्ट 2014 रोजी या योजनेचा प्रत्यक्षात प्रारंभ झाला. ही योजना म्हणजे गरिबांची एकादृष्ट चक्रातून सुटका करणारा उत्सव आहे.

देशातील दूरवरच्या खेड्या-पाड्यातील, वाड्या वत्या, तांडे समाजातील दुर्लक्ष घटकांना

विकासाच्या प्रवाहात आणण्यासाठी, त्यांच्यापर्यंत अधिकोषणाच्या सेवेचा लाभ पोहोचविण्यासाठी, देशाचा सर्वसमावेशक विकास साध्य करण्यासाठी, ही योजना सुरू करण्यात आली. या योजनेने अल्पावधीतच खूप मोठे यश प्राप्त केले आहे. योजनेअंतर्गत 10/08/2022 पर्यंत 46.25 कोटी पेक्षा अधिक लाभधारक बँकिंग व्यवस्थेशी जोडले गेले आहेत व त्यांच्या एकूण खात्यातील शिल्लक ठेवी 1,73,954 कोटी रुपये आहेत. प्रधानमंत्री जनधन एकूण खातेधारकापैकी 56% महिला खातेधारक आहेत. तर 68% जनधन खाते ही ग्रामीण आणि निमशहरी भागातील आहेत. एकूण 46.25 कोटी प्रधानमंत्री जनधन खात्यापैकी 37.57 कोटी (81%) खाते हे सक्रिय देशभरामध्ये प्रधानमंत्री जनधन खाते काढलेल्या खातेधारकापैकी 31.94 कोटी खातेधारकांना रुपये कार्ड वितरित करण्यात आले आहेत. अल्पावधीतच या योजनेने खूप गतिमान प्रगती केली आहे देशामध्ये सर्वसमावेशक विकास साध्य करण्याबरोबरच डिजिटल पेमेंट सिस्टीमला चालना देण्यासाठी, देशातील दुर्बलना व गरिबांना अर्थसहाय्य उपलब्ध करून देण्यासाठी, सरकारी कल्याणकारी विविध योजनांचा लाभ त्वरित लाभार्थ्यांना हस्तांतरित करण्यासाठी, कोविड 19 च्या परिस्थितीसारख्या काळात देशातील व्यक्तींना तात्काळ आर्थिक मदत करण्यासाठी, प्रधानमंत्री किसान योजना, प्रधानमंत्री आवास योजना, मनरेगा, जीवन विमा आरोग्य विमा संरक्षण यासारख्या योजनांचे लाभ लाभधारकाला हस्तांतरित करण्यासाठी अधिकोषण व्यवसायाशी देशातील प्रत्येक कुटुंब जोडले गेले पाहिजेत या उद्देशाने वित्तीय समावेशनाचा अत्यंत व्यापक, विस्तारित व अल्पावधीत यशस्वीतिकडे गुणवत्ता पूर्ण गतिशीलतेसह पदार्पण करणारा हा उपक्रम आहे.

संशोधन समस्या व महत्त्व

भारत हा विकसनशील राष्ट्र असून देशात अजूनही दारिद्र्यरेषेखालील लोकसंख्येचे प्रमाण मोठ्या प्रमाणात आहे. देशांमधील गरीब व दुर्बल

लोकांना अन्न, वस्त्र, निवारा, शिक्षण, आरोग्य, वीज इत्यादी सेवा ही लोकसंख्येच्या प्रमाणात व्यवस्थित उपलब्ध होत नाहीत. देशातील लोकसंख्येचा गुणात्मक दर्जा वाढण्यासाठी गरिबांच्या राहणीमानात वाढ होण्यासाठी, उत्कृष्ट मानवी भांडवल देशांमध्ये तयार होण्यासाठी, देशातील बहुसंख्य गरीब वर्गाला विकासाच्या सर्व समावेशक प्रक्रियेमध्ये सामील करण्यासाठी अधिकोषण व्यवसायाशी लोक जोडले गेले पाहिजेत या उद्देशाने तसेच सरकारी लोककल्याणकारी योजनांचा लाभ देशातील गरीब व दुर्बल व्यक्तींना गळतीशिवाय थेट त्यांच्या खात्यात प्राप्त होण्यासाठी आर्थिक समावेशनाचा एक गुणवत्तापूर्ण पारदर्शक उपक्रम या संशोधन समस्या व विषयाचे महत्त्व आहे.

संशोधन पद्धती

प्रस्तुत शोधने बनण्यासाठी प्रामुख्याने वर्णनात्मक व निदानात्मक संशोधन पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला आहे.

शोध सामग्री

प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी प्रामुख्याने द्वितीय सामग्रीचा आधार घेण्यात आला आहे. यामध्ये प्रामुख्याने विविध शासकीय व निमशासकीय प्रकाशनाद्वारे प्रकाशित ग्रंथ, मासिके, पाक्षिके, साप्ताहिके, वर्तमानपत्रे, शासनाचे विविध अहवाल इत्यादीचा अवलंब केला आहे.

शोधनिबंधाची उद्दिष्टे

प्रस्तुत शोधनिबंधाला योग्य दिशा प्राप्त होण्यासाठी काही उद्दिष्टे निश्चित करण्यात आली आहेत ती पुढील प्रमाणे...

- 1) प्रधानमंत्री जनधन योजनेची उद्दिष्टे व वैशिष्ट्ये अभ्यासणे
- 2) प्रधानमंत्री जनधन योजनेच्या प्रगतीचा आढावा घेणे
- 3) महत्वपूर्ण निष्कर्ष काढणे व शिफारशी करणे

गृहीतके

- 1) प्रधानमंत्री जनधन योजनेद्वार देशातील दुर्बल व गरीब व्यक्तींना अधिकोषण क्षेत्राशी जोडले जात आहे.
- 2) या योजनेअंतर्गत वित्तीय व्यवहारांचा उद्देश पूर्णपणे साध्य होईलच असे नाही.

प्रधानमंत्री जनधन योजनेची उद्दिष्टे व वैशिष्ट्ये

देशांमधील लोकांसाठी व्यापक वित्तीय समावेशनाकरिता व सर्व समावेशक, समन्यायी विकासासाठी प्रधानमंत्री जनधन योजनेची घोषणा प्रधानमंत्री नरेंद्र मोदी यांनी 15 ऑगस्ट 2014 रोजी केली. परंतु या योजनेचा प्रत्यक्ष प्रारंभ 28 ऑगस्ट 2014 रोजी झाला झाला.

योजनेची उद्दिष्टे

- 1) देशातील नागरिकांना व्यापक स्वरूपात पारदर्शक वित्तीय सेवा उपलब्ध करून देणे.
- 2) देशातील आर्थिक दृष्ट्या गरीब व्यक्तींना अधिकोषण व्यवसायाशी जोडणे.
- 3) देशातील विविध लोककल्याणकारी योजनांचा लाभ लाभार्थ्यांच्या बँक खात्यामध्ये गळतीशिवाय थेट पोहोचविणे.
- 4) देशामध्ये डिजिटल व्यवहारांची संख्या वाढविणे.
- 5) भारतातील गरीब व दुर्बल कुटुंबातील बचती बँकेमध्ये सुरक्षित ठेवणे, विविध प्रकारच्या बचत ठेवीसाठी प्रोत्साहित करणे, दैनंदिन स्वरूपातले अनेक रोख व्यवहार डिजिटल स्वरूपात करणे, कोणत्याही बँक अकाउंट मध्ये पैसे डिजिटल हस्तांतरित करणे पैसे स्वीकारणे, बँक व्यवहार तपासणे, गुंतवणुकीच्या योग्य संधी उपलब्ध करून देणे. यासंबंधीची साक्षरता व कौशल्य भारतीय नागरिकांमध्ये निर्माण करणे.

योजनेची वैशिष्ट्ये

देशातील व्यक्तींच्या आर्थिक समावेशनामुळे सर्वसमावेशक आर्थिक विकास शक्य आहे. हे तत्व लक्षात घेऊन या योजनेची

पायाभरणी करण्यात आली सुरुवातीच्या काळात या योजनेची व्यापकता मर्यादित होती प्रामुख्याने त्यामध्ये प्रती कुटुंब बँकेची जोडणे हा आधार होता. तसेच ओव्हर ड्राफ्ट सुविधा व डिजिटल व्यवहारासंबंधीचे कार्ड यासंबंधीचा समावेश नव्हता. परंतु 28/08/2018 नंतर या योजनेचा विस्तार करण्यात आला त्यानुसार प्रधानमंत्री जनधन योजनेची वैशिष्ट्ये पुढीलप्रमाणे आहेत.

- 1) वर्तमानात या योजनेमध्ये देशातील 'प्रत्येक घराएवजी' 'प्रत्येक प्रौढ' व्यक्ती या ध्येयपूर्तीवर लक्ष केंद्रित करण्यात आले आहे.
- 2) प्रधानमंत्री जनधन योजनेअंतर्गत बँक खाते काढलेल्या व्यक्तींना (रुपये कार्ड धारक) 28/8/ 2018 नंतर मोफत अपघाती विमा संरक्षण कवच पूर्वीच्या एक लाख रुपयावरून वाढवून दोन लाख रुपये इतके करण्यात आले आहे. यालाच रूपे कार्ड विमा असे म्हणतात.
- 3) प्रधानमंत्री जनधन योजनेअंतर्गत खातेधारक भारतीय नागरिकाला पूर्वी 5,000/ रुपये ओव्हर ड्राफ्ट सुविधा होती. ती आता वाढवून वर्तमानात 10,000/ रुपये इतकी करण्यात आली आहे. तसेच 2,000/रुपये पर्यंतचा ओव्हर ड्राफ्ट विनाअट केला आहे.
- 4) या योजनेअंतर्गत मिळणाऱ्या ओव्हर ड्राफ्ट साठीच्या जास्तीत जास्त पात्र व्यक्तींच्या वयाची मर्यादा 60 वर्षावरून 65 वर्षे इतकी केली आहे.
- 5) भारतीय अर्थव्यवस्थेतील डिजिटल व्यवहारांची संख्या वाढावी या दृष्टीने रूपे कार्डचे वितरण व्यापक व गतिमान करण्यात आले आहे.
- 6) प्रधानमंत्री जनधन योजनेअंतर्गत 15 ऑगस्ट 2014 ते 31 जानेवारी 2015 दरम्यान उघडण्यात आलेल्या बँक खात्यावर, खातेधारकांना 1,000,00 / रुपये अपघात विमा संरक्षण आणि 30,000/ रुपये पर्यंत जीवन विमा देण्यात येतो.

अशाप्रकारे व्यापक व गतिमान रित्या वित्तीय समावेशन करण्याच्या उद्देशाने प्रधानमंत्री जनधन योजनेचे उद्देश व वैशिष्ट्ये आहेत.

प्रधानमंत्री जनधन योजनेअंतर्गत खाते उघडण्यासाठी आवश्यक कागदपत्रे

- 1) आधार कार्ड/आधार नंबर उपलब्ध असेल तर इतर कोणत्याही कागदपत्राची आवश्यकता नाही. आधार कार्ड वरचा पत्ता बदलला असेल तर त्या व्यक्तीचा जो सद्यस्थितीतला पत्ता असेल तो त्यांनी स्वतः प्रमाणित करून दिला तरी चालेल.
- 2) जर आधार कार्ड नसेल तर पुढीलपैकी कोणतेही वैद्य कागदपत्र चालू शकतील. मतदार ओळखपत्र, वाहन चालविण्याचा परवाना, पॅन कार्ड, पासपोर्ट, मनरेगा कार्ड या कागदपत्रावर तुमच्या पत्ता असेल तर ओळख आणि पत्त्याचा पुरावा म्हणून बँक खाते उघडण्यासाठी ग्राह्य धरले जाईल.
- 3) बँकेमध्ये अथवा सेवा केंद्रात खाते उघडायला येणाऱ्या व्यक्तीकडे वर उल्लेख केलेल्या अधिकृत /सरकारी वैद्य कागदपत्रापैकी कोणतेही कागदपत्र नसतील पण हे खाते बँकेच्या दृष्टीने कमी जोखीम या वर्गात मोडणारे असेल तर खाली उल्लेख केलेल्या बाबींची पूर्तता करूनही प्रधानमंत्री जनधन योजने अंतर्गत खाते उघडता येते.

I) केंद्र आणि राज्य सरकारचे विभाग, संविधानिक आणि नियामक संस्था, सार्वजनिक क्षेत्रातील उपक्रम, शेड्युल बँक, सार्वजनिक आर्थिक संस्था यांनी वितरित केलेले छायाचित्र असलेले ओळखपत्र.

II) गॅझेटेड ऑफिसरने व्यतिरिक्त केलेले पत्र आणि खाते उघडणाऱ्या व्यक्तीचा सत्यापित फोटो (सत्यप्रत स्वाक्षरी).

याशिवाय RBI च्या 26 /8/ 2014 च्या प्रसिद्धी पत्रकात दिलेल्या स्पष्टीकरणानुसार

"ज्या व्यक्तीकडे कोणत्याही स्वरूपाचे अधिकृत वैद्य दस्तऐवज नसतील ते व्यक्ती बँकेकडे स्मॉल अकाउंट (लघु खाते) उघडू शकते. आपली स्वतःची सही करून सत्यापित केलेला फोटो आणि बँकेच्या अधिकाऱ्यासमोर केलेली सही किंवा डाव्या अंगठ्याचा ठसा करून स्मॉल अकाउंट उघडता येते. स्मॉल अकाउंट (लघु खाते) ला काही मर्यादा घालून दिलेल्या आहेत. (वर्षभराच्या कालावधीत लाख रु.1.00 लाख पेक्षा अधिक रक्कम जमा करता येणार नाही.)एकत्रित पैसे काढण्यावर मर्यादा आहेत. (महिण्यात दहा हजार रुपयांपेक्षा अधिक रक्कम खात्यातून काढता येणार नाही) या खात्यात कमीत कमी शिल्लक रकमेबाबत काही मर्यादा आहेत (खात्यात कधीही रु.50,000/- पेक्षा जास्त रक्कम शिल्लक नसावी) लघु खाते उघडल्यापासून असे खाते बारा महिने वैद्य राहिल. या कालावधीनंतर खातेदाराने कोणतेही अधिकृत वैद्य दस्तऐवज मिळवण्यासाठी प्रयत्न करित असलेला पुरावा सादर केल्यास त्यानंतर पुढील बारा महिने लघु खाते सुरु ठेवण्याची परवानगी दिली जाईल.

प्रधानमंत्री जनधन योजनेची प्रगती

प्रधानमंत्री जनधन योजनाची प्रत्यक्षात 28 ऑगस्ट 2014 रोजी सुरुवात झाली. योजनेच्या सुरुवातीपासून ते (ऑगस्ट 2022) आजतागायतपर्यंत योजनेअंतर्गत बँकेमध्ये उघडण्यात आलेल्या खात्यांची संख्या, सक्रिय खातेधारकाची संख्या, खात्यामधील शिल्लक ठेव, खातेधारकाला वितरित करण्यात आलेली रुपे कार्ड इत्यादी संबंधीच्या आकडेवारीवरून योजनेची प्रगती व विस्तार लक्षात येतो.

विवरण	ऑगस्ट- 2015	ऑगस्ट- 2016	ऑगस्ट- 2017	ऑगस्ट- 2018	ऑगस्ट- 2019	ऑगस्ट- 2020	ऑगस्ट- 2021
एकूण खाते (कोटी)	17.9	24.1	30.09	32.54	36.79	40.41	43.04
सक्रिय खाते (कोटी)			23.15	26.34	30.16	34.9	36.86
खात्यामधील शिल्लक ठेव (कोटी)	22901	42094	65799	82039	102415	130086	146230
खात्यामधील सरासरी शिल्लक ठेव (रुपये)	1279	1747	2187	2521	2783	3219	3398
वितरित रूपे कार्ड (कोटी)	15.74	19.00	22.75	24.51	29.15	29.76	31.23

वरील सारणी मध्ये प्रधानमंत्री जनधन योजनेअंतर्गत योजनेच्या पहिल्याच वर्षी ऑगस्ट 2015 मध्ये 17.90 कोटी खाते उघडण्यात आली होती. यानंतर योजनेअंतर्गत खाते उघडण्याचे प्रमाण सातत्याने वाढत जाऊन ऑगस्ट 2021 पर्यंत सुमारे 43.04 कोटी खाते या योजनेअंतर्गत उघडण्यात आले. प्रधानमंत्री जन धन योजना अंतर्गत उघडण्यात आलेल्या खात्याच्या प्रतिसादावरून भारतामध्ये आर्थिक समावेशनाच्या कार्यक्रमाला प्रचंड गती प्राप्त झाल्याचे दिसून येते. प्रधानमंत्री जनधन योजनेअंतर्गत ऑगस्ट 2017 मध्ये 23.15 कोटी (76%) खाते हे सक्रिय स्वरूपाचे होते. योजनेअंतर्गत सक्रिय खात्याचे प्रमाण सातत्याने वाढत जाऊन ऑगस्ट 2021 पर्यंत 36.86 कोटी (81.2%) खाते हे सक्रिय स्वरूपात कार्यरत असल्याचे दिसून आले. भारतीय रिझर्व बँकेच्या मार्गदर्शक सूचनानुसार प्रधानमंत्री जनधन योजनेअंतर्गत उघडलेल्या खात्यामध्ये संबंधित खातेधारकांनी दोन वर्षांपेक्षा जास्त कालावधीसाठी कोणतेही व्यवहार केले नसतील तर असे खाते निष्क्रिय खाते मानले जाते.

प्रधानमंत्री जनधन योजनेअंतर्गत उघडलेल्या खात्यामधील शिल्लक ठेव ऑगस्ट 2015 या वर्षात 22,901 कोटी रुपयाची होती.

यामध्ये सातत्याने वाढ होत जाऊन ऑगस्ट 2021 पर्यंत 1,46,230 कोटी रुपयापर्यंत खात्यामधील शिल्लक ठेव वाढल्याचे दिसून येते.

प्रधानमंत्री जनधन योजनेअंतर्गत प्रति खाते सरासरी शिल्लक ठेव ऑगस्ट 2015 मध्ये 1,279 रुपये होती. प्रति खाते सरासरी शिल्लक ठेवीमध्ये सातत्याने वाढ होत जाऊन, ऑगस्ट 2021 पर्यंत प्रति खाते सरासरी शिल्लक ठेव 3,398 रुपये इतकी वाढल्याचे निदर्शनास येते. ऑगस्ट 2015 पासून ऑगस्ट 2022 पर्यंत प्रतिकृती सरासरी शिल्लक ठेव 2.9 पटीने वाढले आहे. प्रति खाते सरासरी शिल्लक ठेव वाढत जाणे म्हणजे या खात्याचा वापर वाढत असल्याचे आणि खातेधारकांमध्ये बचतीची सवय वाढत असल्याचे अनुकूल बदल लक्षात येतात.

देशामध्ये रोख विरहित व्यवहारांची संख्या वाढावी, देशातील संपूर्ण नागरिकांनी डिजिटल बँकिंग प्रणालीचा अवलंब करावा या उद्देशाने प्रधानमंत्री जन धन योजना अंतर्गत खातेधारकांना रूपे कार्डचे वितरण करण्यात आले आहे. ऑगस्ट 2015 मध्ये 15.74 कोटी रूपे कार्ड खातेधारकास वितरित करण्यात आले होते. रूपे कार्डच्या वितरणाचे प्रमाण दिवसेंदिवस वाढत जाऊन ऑगस्ट 2021 पर्यंत प्रधानमंत्री जनधन योजनेतील खातेधारकांना 31.23 कोटी रूपे कार्डचे वितरण

करण्यात आले आहे. योजनेअंतर्गत वितरित केलेले रूपाे कार्डची संख्या आणि या कार्डच्या वापराची संख्या सातत्याने वाढत असल्याचे निदर्शनास येते.

निष्कर्ष व शिफारशी

प्रस्तुत शोधनिबंधाच्या अभ्यासावरून काही महत्त्वपूर्ण निष्कर्ष काढण्यात आले आहेत व शिफारशी करण्यात आल्या आहेत ते पुढील प्रमाणे...

निष्कर्ष

- 1)) प्रचंड लोकसंख्या असलेला भारत हा एक विकसनशील देश आहे. देशामध्ये समन्यायी व सर्व समावेशक विकास साध्य करण्यासाठी देशातील नागरिक अधिकोषण प्रणालीशी संपूर्णतः जोडले गेले पाहिजेत या उद्देशाने प्रधानमंत्री जनधन योजनेच्या माध्यमातून आर्थिक समावेशनाचा गतिशील गुणवत्तापूर्ण व स्तुत्य उपक्रम भारत सरकारने राबविला आहे.
- 2) देशातील आर्थिक दृष्ट्या गरीब व दुर्बल व्यक्तींना प्रधानमंत्री जनधन योजनेअंतर्गत अधिकोषण प्रणालीशी जोडण्यात येऊन लोकांच्या सुरक्षित बचतीला प्रोत्साहन देणे, बँक खात्यावर पैसे स्वीकारणे व जगभरातील कोणत्याही बँक खात्यावर पैसे पाठविणे, आपल्या खात्यातील व्यवहार तपासणे, विना विलंब कोठूनही डिजिटल सुरक्षित व्यवहार करणे, यासंबंधीचे कौशल्य व व्यवहार करण्याचे कसब भारतीय नागरिकांमध्ये निर्माण व्हावे या दृष्टीने योजना अत्यंत महत्त्वपूर्ण आहे.
- 3) भारत सरकार सामाजिक व आर्थिक समतेसाठी, देशाच्या सर्व समावेशक विकासासाठी राबविण्यात येणाऱ्या अनेक लोक कल्याणकारी योजनांचे लाभ थेट लाभार्थ्यांपर्यंत कोणत्याही गळतीशिवाय त्यांच्या खात्यामध्ये विना विलंब डिजिटल हस्तांतरित करणे हे या योजनेमुळे सोयीस्कर

झाले आहे. परिणामी श्रमाची, वेळेची व पैशाची बचत होत आहे.

- 4) प्रधानमंत्री जनधन योजनेअंतर्गत ऑगस्ट 2021 पर्यंत देशात 43.04 कोटी खाते उघडण्यात आली. उघडण्यात आलेल्या एकूण खात्यापैकी 36.86 कोटी खाते हे सक्रिय स्वरूपात कार्यरत आहेत. या खात्यामध्ये एकूण शिल्लक ठेव 1,46,230 कोटी रुपये आहे. तर प्रती खाते सरासरी शिल्लक ठेव 3398 रुपये इतकी असल्याचे निदर्शनास येते. अर्थव्यवस्थेत डिजिटल व्यवहारांना गती मिळावी यासाठी या योजनेअंतर्गत खातेधारकास 31.23 कोटी रूपाे कार्ड वितरित करण्यात आले आहेत.
- 5) प्रधानमंत्री जनधन योजनेतील खातेधारकापैकी 56% महिला खातेधारक आहेत तर 68% जनधन खाती हे ग्रामीण आणि निमशहरी भागातील आहेत.
- 6) प्रधानमंत्री जन धन योजनेअंतर्गत खातेधारकास (ज्यांच्याकडे रूपाे कार्ड आहेत) 2 लाख रुपये इतके विमा संरक्षण दिले आहे. तसेच अशा खातेधारकास 10,000 रुपये रकमेच्या ओव्हर ड्राफ्ट ची सुविधा दिली आहे. तसेच 2000 रुपये चा ओव्हर ड्राफ्ट विनाअट उचलण्याची परवानगी दिली आहे.

शिफारशी

- 1) प्रधानमंत्री जनधन योजना हा आर्थिक समावेशनाचा अत्यंत व्यापक, गतिशील व स्तुत्य उपक्रम आहे. परंतु देशातील 35% जवळपास 49 कोटी भारतीय नागरिकांकडे इंटरनेट कनेक्टिव्हिटी अँड्रॉइड मोबाइल किंवा डिजिटल साधन उपलब्ध नव्हते. किंवा अशा स्वरूपाचे साधन घेण्याची त्याची आर्थिक क्षमता नाही. मग तो डिजिटल व्यवहारांमध्ये सक्रिय स्वरूपात कार्यशील कसे होईल यासाठी सरकारने भारतीय नागरिकांना उच्च इंटरनेट जोडणीसह डिजिटल मोबाईल फोन किंवा त्या प्रकारचे

इलेक्ट्रॉनिक डिवाइस मोफत उपलब्ध करून द्यावे.

- 2) भारतातील बहुसंख्य लोकाकडे अँड्रॉइड मोबाईल फोन किंवा इलेक्ट्रॉनिक डिवाइस उपलब्ध आहे. परंतु कमी शिक्षणामुळे किंवा डिजिटल प्रशिक्षणाच्या अभावामुळे, प्रत्यक्षात डिजिटल आर्थिक व्यवहार कसे करायचे याचे ज्ञान व त्यासंबंधीची सुरक्षितता याबाबतीत भारतीय नागरिक संदीग्ध आहेत. यासाठी सरकार आरबीआय व सेबीअंतर्गत डिजिटल व्यवहार, बचत व गुंतवणुकीचे प्रशिक्षण देत आहे. परंतु हे प्रशिक्षण अजूनही गुणात्मकरीत्या ग्रामीण भागातील बहुसंख्य शेतकरी भूमिहीन शेतमजूर यांच्यापर्यंत पोहोचले नाही. किंबहुना या क्षेत्रातून डिजिटल

व्यवहारांची संख्या वाढत नाही. यासाठी ग्रामीण व निमशहरी भागात डिजिटल प्रशिक्षणाची व्यापकता वाढवणे गरजेचे आहे.

संदर्भसूची

- 1) आर्थिक समीक्षा, 2020-21, वार्षिक अहवाल, वित्त मंत्रालय, भारत सरकार
- 2) RBI वार्षिक अहवाल, 2020-21
- 3) भारतीय प्रतिभूती आणि विनिमय मंडळ, वार्षिक अहवाल 2020- 21.
- 4) <https://pmjdy.gov.in/hi-scheme>
- 5) <https://www.india.gov.in/spotlight/pradhan-mantri-jan-dhan-yojana-pmjdy>
- 6) <https://pib.gov.in/pressreleasepage.aspx?>
- 7) <https://sbi.co.in/hi/web/faq-s/faq-pradhan-mantri-jan-dhan-yojana-pmjdy>

